

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ В ПРОЗІ У. САМЧУКА

У статті підкреслюється провідна роль фразеологічних одиниць у системі мовних засобів художньої виражальності. Аналізуються фразеологізми на позначення морально-психологічних характеристик людини в романі „Волинь” У. Самчука, визначаються їхні функціонально-стилістичні особливості.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, художній твір, індивідуальний стиль письменника, стилістичні особливості, семантика.

Постановка наукової проблеми. Аналіз останніх досліджень.

Увагу науковців привертає проблема вивчення художнього твору як явища словесного мистецтва та визначення способів його стилістичного й лінгвістичного аналізу. В. В. Виноградов, О. О. Потєбня, Л. В. Щєрба проводили дослідження у цьому напрямку. У працях Г. О. Винокура, Б. М. Ейхєнбаума, Б. О. Ларіна розроблені й обґрунтовані принципи аналізу прозового художнього тексту як єдиної структури. На лінгвістичний підхід до стилістичного аналізу художнього твору вказували М. О. Рудяков, М. М. Кожина. Однак і на сьогодні лишається актуальною думка В. В. Виноградова, який вважав, що вивчення мови художнього твору та визначення способів його стилістичного аналізу – це проблеми, яким у нас присвячено дуже багато статей і досліджень, але які ще далекі не тільки від наукових розв’язань, але навіть від більш чи менш задовільного пояснення [1, 169].

Основною категорією в галузі лінгвістичного вивчення художньої літератури є поняття індивідуального стилю, тобто „своєрідної, історично зумовленої, складної, але структурно єдиної та внутрішньо зв’язаної системи засобів і форм словесного вираження” [1, 85]. Спільними для багатьох письменників є багато ідей, думок, проблем, однак композиційне, мовне, образне втілення цих ідей у кожного автора інше. Поняття „індивідуальний стиль” варто розглядати як ідейно-художню, мовно-стилістичну своєрідність творчості письменника й безпосередньо відбір і синтез мовних виражальних засобів [9, 18].

Мова художньої літератури з лінгвістичного погляду становить органічну єдність широкого спектру взаємодіючих виражальних засобів, серед яких помітне місце належить фразеологізмам. О. І. Єфимов, до-

слідник стилістики фразеологічних одиниць (*надалі – ФО*), підкреслив провідну роль фразеологізмів у системі мовних засобів художньої виражальності, вони визначають стиль [3, 280]. ФО, порівняно зі словами, як зазначає Л. Г. Скрипник, є виразнішими з емоційно-експресивного погляду [7, 10]. Здебільшого фразеологізми не лише називають предмети, дії, явища, але й одночасно оцінюють їх, виражають ставлення до них, експресивно характеризують. Естетична роль фразеологічних одиниць у художній літературі, вважає І. Б. Голуб, зумовлена їх природною образністю й емотивністю, а також умінням автора відібрати потрібний матеріал і ввести його в текст, підпорядкувати авторському задумові [4, 203].

Посилення інтересу науковців до проблем лінгвістики тексту зумовлює необхідність розгляду питань, пов'язаних із функціями ФО у художніх творах. Питанням функціонування фразеологізмів у текстах присвячені роботи Л. Г. Авксентьева, М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, В. М. Вакурова, С. А. Ганжі, І. С. Гнатюк, І. В. Дубинського, В. С. Калашника, В. П. Ковальова, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, В. Д. Ужченка, О. І. Федорова, Т. В. Цимбалюк, В. А. Чабаненка, М. М. Шанського, Л. Ф. Щербачук та ін. Усе ж у нашій науковій літературі ще мало праць, які спеціально висвітлювали б фразеологію мови окремих письменників.

Постановка завдання. Дослідити специфіку ідіостилю Уласа Самчука. На основі роману „Волинь” визначити семантичне та стилістичне навантаження фразеологізмів, що характеризують людину.

Виклад основного матеріалу. Аналіз мови роману „Волинь” Уласа Самчука показав нерівномірну насиченість фразеологізмами різних форм опису, що пояснюють як внутрішньомовні факти, так і специфіка ідіостилю письменника, яку простежуємо в наданні переваги певним мовним засобам у різних типах оповіді. Важливу роль у доборі ФО відіграла проблематика твору. У Самчук зображав приватне життя та побут селян, їхню працю на землі, сцени й епізоди української історії першої половини ХХ століття, відтворив конфлікт між людиною та суспільством.

Досить цікаві асоціативно й багаті емоційно ФО, які відтворюють психофізичні процеси та явища в житті людини, а також морально-етичні категорії. У романі „Волинь” ужито усталені звороти, що відображають не лише назви, а й характеристики та ставлення народу до психічних емоційних станів людини, рис характеру, емоцій та почуттів. Спостерігаємо фразеологізми, що передають фізичний стан людини, містять психологічну характеристику, влучно передану персонажем твору.

Українська нація протягом віків відобразила в усталених зворотах своє особливе ставлення до морально-етичних, естетичних явищ людського суспільного буття. Тут якнайповніше вияскравлено українську ментальність: світосприймання та світобачення, стосунки між особами різних колективів, соціальну характеристику людини, ставлення до справжніх і фальшивих цінностей, а, отже, українська фразеологія – своєрідна досконала школа народного виховання, термінової психологічної допомоги корекції поведінки особи в колективі [4, 7–8].

Урахування всіх цих ознак дає змогу в межах семантичної підгрупи на позначення морально-психологічних характеристик людини, взявши до уваги класифікацію Л. П. Петленко [4], виділити такі ФО, засвідчені в романі „Волинь”:

1) *фразеологізми для експресивного вираження позитивних і негативних рис персонажів*. У творі У. Самчука змальовані переважно селяни, їхня праця на землі та прагнення здобути певні знання. Зокрема, Матвій Довбенко показаний справжнім господарем, сильною та розумною людиною. Ці риси характеру автор увиразнив за допомогою фразеологізмів *тверда рука* ‘хто-небудь має вольовий, сильний характер; вольова, сильна людина’ [8, 620] і *мати голову на плечах (на в’язах, на карку і т. ін.)* ‘розважливо, розсудливо міркувати і діяти; бути розумним, кмітливим’ [8, 372], які викликають у читачів прихильність до персонажа: *Вродило то вродило, але не на те він має тверді руки і на в’язах голову, щоб засісти з жінкою в запічку. [...] Землі, як не кажи, мало, а діти ростуть – розірвуть, рознесуть по куснику, і що то вони скажуть, що ми їм не лишили того більше?* [5, 177]. Вислів *обвести навколо пальця* ‘спритно перехитрити, обдурити когось’ [8, 445] У. Самчук ужив на позначення досвідченості Матвія: *А кому б, як не йому краще такі діла знати. Той тобі любого пана навколо пальця обвине. І показний, і розважливий, і толк знає* [5, 76]. Образи-персонажі у творі Уласа Самчука яскраві, без штучної ідеалізації, у їх змалюванні переважають фразеологізми для вираження позитивних рис;

2) *ФО на позначення негативних і позитивних емоційних станів людини*. Найбільшу кількість стійких сполук цієї підгрупи У. Самчук використав для змалювання емоційного стану Володька. Вдало дібрані фразеологізми привертають увагу та викликають співчуття в читачів. На схвильованість, розгубленість, душевне збентеження може вказувати поведінка персонажа, невиражена мімікою чи жестами. При цьому автор найчастіше використовує конструкції, компонентний склад яких підкреслює нетиповість, відмінність вчинків і дій персонажа порівняно зі звичайним станом: *ні живий ні мертвий* ‘дуже наляканий, вражений,

приголомшений; дуже схвильований; засмучений; дуже ослаблений фізично' [8, 235]. Наприклад: *Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Що? Ну, що тепер? Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче* [5, 61]. Часто хлопець опинявся в безвихідному становищі, на яке вказує ФО *хоч [сядь та й] плач* 'уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади' [8, 517]: *Корова біжить, а він за нею. [...] просить він її спочатку, але куди там „рябенька”. Вона і не думає слухати когось там далеко ззаду. Тоді Володько підносить і собі голос... Та й це не багато помагає. Тепер хоч сядь та плач. Не легка, далєбі, праця пасти таку нав'їжену скотину...* [5, 87–88]; *Володько тягне Хведота додому, Хведот не дається. Володько кричить – той також кричить. Володько погрожує, той робить те саме. Хоч сядь та плач* [5, 152]. Подібний емоційний стан переживали в творі й інші персонажі, зокрема Ровіцький: *„Значить, вирішив і пішов. Іду я, стал-бути, йду, іду я йду – тьху, що за напасть лиха, думаю – все поле і поле і кінця нема, а сніг глибокий долинами, а мете, хоч сядь та й плач, а темнота...”* [5, 118].

Володько любив слухати усілякі історії, він був дуже вразливий. Цей емоційний стан персонажа У. Самчук влучно передав загальномовним фразеологізмом *дух забило* 'хто-небудь дуже вражений, у когось перехоплює дихання (від збудження, хвилювання)' [8, 238]: *І Василь почав читати. Що то було за диво! Володькові геть-чисто дух забило. І підводне царство, і дід страшний із зеленою бородою та огненними очима, і красуня зачарована...* [5, 92]. У хлопця так змерзли ноги (адже чоботи його були легкі), що на ранок не міг встати. Володько перебував у стані приголомшеності, відчував розгубленість: *А Володько їсти не може, кашель шарпає ним, думки плутаються, голова йде ходором. Він терпить мову матері, йому нічого не болить, лише йому дуже тяжко, що він спричинив стільки клопоту в родині.* [5, 124]. За допомогою ФО письменник передав найтонші відтінки емоційного стану персонажа, його реакції на зовнішні подразники, події, явища життя. Зазначені стійкі сполуки впливають не тільки на уяву читача, але й на його почуття та емоції.

Засобом увиразнення негативного емоційного стану Матвія виступає фразеологізм *не в дуці* 'у поганому настрої; сердитий' [8, 223]: *Батько також не в дуці. Він і сам сумнівається, чи що з них [коней] вийде, щось вони надто вже сухоребрі, але що зробити* [5, 99]. Щоб акцентувати увагу на враженні, яке справляє на Настю рішення Матвія, письменник уводить у твір загальномовну ФО: *Чи ти, бува, з глузду з'їхав? – сіпнула Настя. – Чи ж би ми покинули наш край...* [5, 134].

Стійка сполука *руки опускаються* 'хто-небудь впадає в апатію, стає

байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось' [8, 624] підкреслює безвихідне становище Насті, надає твору простоти, буденності: *Та коли вертався „він” [...], то руки знов опускалися. Чи потягне він сам оте тягло? Один Бог знає...* [5, 85].

Фразеологізми на позначення емоційних станів персонажів у романі Уласа Самчука здебільшого народно-розмовного походження;

3) *ФО, що характеризують фізичний стан та вади людини.* Матвій повертався додому дуже блідий і змучений, із хворобливим виглядом: *... виглядав, мов з хреста знятий* [5, 85]. Підкреслена ФО викликає у читачів співчуття до вказаного персонажа;

4) *ФО на позначення психофізичних дій та процесів.* Їхнє функціонування пов'язане з оригінальним, емоційним відтворенням певних явищ відповідно до особливостей національного світосприйняття. У фразеологізмах названої підгрупи переплелися фізичні, психічні, моральні характеристики окремого процесу чи дії.

Український народ почуває глибоку повагу до землі, називає її святою та матір'ю, бо для українців земля завжди була засобом існування та годувальницею. У романі „Волинь” У. Самчук показав ментальність українського селянина, його відповідальність за землю. Фразеологізми влучно передають обдумані, виважені дії персонажів: *Селяни не вмюють робити щось на галай-балай. Треба обміркувати, що і як та з якого боку, а тоді вже і до діла. Сім раз відмір, а раз відріже, каже мудра народна приказка* [5, 79]. Про рішучість селян, які йдуть до пана просити землю, свідчить стійка сполука *ставити / поставити питання (справу) руба (ребром)* ‘заявляти про щось відверто, прямо, принципово, категорично, з усією рішучістю’ [8, 689]: *Народ заворушився. Ніщо їх тепер не стримує, всі ставлять справу руба, і ані ті, ані тамті не поступаються* [5, 85].

Характеристику дружини Матвія Насті простежуємо через мову автора. Настя – хороша господиня, однак її образ вимальовано буденно, без особливих емоцій за допомогою ФО повсякденного вжитку зі словами-соматизмами *ніс, очі: совати / ткнути носа* ‘самочинно втручатися в що-небудь’ [8, 675], *мати на оці* ‘спостерігати, стежити за ким-, чим-небудь; постійно бачити, зважати на когось, що-небудь’ [8, 375]: *Вона цілий день підтикана, бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. Їй ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться* [5, 66]; *І залишилася Настя сама. І городу пильнуй, і худобу порай, і за дітьми приглянь, і кури насади, і ціле господарство на оці май...* [5, 135].

Для підкреслення стану мовчання персонажів у творі функціонують такі загальнономовні ФО: *„І чого ти мовчиш, як пень?”* [5, 13]; *Володько*

ні звука, і хоча він добре знає, що вони нічого йому не зроблять, однак усе-таки краще йти геть від таких [5, 40].

Говоріння персонажів у романі У. Самчука передане різними емоційними відтінками, що увиразнюють застосовані автором ФО. Наприклад, ‘розповідати не все послідовно (від хвилювання)’: *Захлинаючись, Володько, п’яте через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки то воно його попомучить...* [5, 89]; ‘дуже голосно кричати’: *„Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась”, – гукає на Хведота. Прив’язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу* [5, 103]; *„Купили!” – враз викрикує на все горло. У одному завертку, у рудому папері, і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець, і навіть грифель, про якого Володько й не згадував* [5, 98]. Фразеологізми з відповідною семантикою служать засобом індивідуалізації мовлення персонажів.

Знаходимо у творі У. Самчука й інші ФО, що вказують на психофізичні дії та процеси. Цілком закономірно, що, описуючи буденне життя селян, письменник уживає розмовно-побутові стійкі сполуки. Наприклад, *сушити голову* ‘напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв’язання якихось проблем’ [8, 701] або ж *мигнуло в голові* ‘хтось раптом подумав про що-небудь’ [8, 364], пор.: *Люди добрі! Ніколи над цим довго сушити голову* [5, 79] і *„В конюшині?..” – мигнуло в голові малого...* [5, 59].

Улас Самчук, аналізуючи у романі „Волинь” ситуацію з купівлею землі, використав узуальний фразеологізм *товктися на місці* ‘не просуватися вперед, не мати жодних досягнень у якійсь справі, не розвиватися, не вдосконалюватися’ [8, 716]: *„І справді. І чого його товктися на місці”* [5, 79].

За допомогою ФО письменник акцентує увагу на переконаннях персонажа. Матвій вважає, що господарем буде лише той, хто цінує працю свою й інших, хто працює сам і привчає дітей до цього, караючи за непослух: *„Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметься, то шкіру з вас поспускаю. Це собі зятяйте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без „пользи”...* [5, 64–65]. Щоб підкреслити працьовитість Матвія, автор ужив загальнономовний фразеологізм *як віл* ‘зі словами працювати, робити і подібними – дуже важко і надмірно’ [8, 109]: *„Своє кинеш, а підеш тулятись по чужому? Що? А для кого то батько ціле життя тягнув, як віл?”* [6, 83]. Адже віл, будучи тягловою силою у господарстві, став символом працелюбності української нації.

Персонажі У. Самчука надто рухливі: дуже швидко, несамовито бігають, утрачаючи самовладання. Однак причини дві – неприємні новини, звістки, переживання, обурення персонажів або ж швидкий біг від щастя (приємних новин, подій), наприклад: *І він [Володько] аж плаче, аж*

із себе виходить, так просить, а коли вже вирветься, то біжить, **мов навіжений і такий щасливий...** [5, 114]. ФО з відповідною семантикою увиразнюють динамічність твору.

Висновки. Проаналізована джерельна база дозволила зробити висновки, що група фразеологічних одиниць на позначення морально-психологічних характеристик людини в романі „Волинь” Уласа Самчука найчисельніша й найрізноманітніша за стилістичними ознаками. У дослідженому фактичному матеріалі фразеологізми зазвичай експресивно забарвлені, змальовують характерні риси, емоційні та фізичні стани, психофізичні дії персонажів, створюють яскраві образи, відображають особливості українського національного світобачення.

Загальнонародні фразеологізми, глибокі своїм соціально-побутовим змістом у романі „Волинь” Уласа Самчука, яскраві та влучні своїм значенням і виразністю, відіграють важливу роль у створенні літературного образу, допомагають автору висловити думку емоційно, правдоподібно.

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1959. – 654 с.

2. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка / И. Б. Голуб. – М. : Высшая школа, 1986. – 203 с.

3. Єфимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Єфимов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 519 с.

4. Петленко Л. П. Українська фразеологія : морально-психологічний аспект характеристики людини / Л. П. Петленко. – Суми : Джерело, 2005. – 158 с.

5. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 1. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 574, [2] с.

6. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 2. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 334, [2] с.

7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104, [8] с.

9. Щербачук Л. Ф. Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

The article emphasizes the leading role of phraseological units in the system of language artistic expression. In this article are analyzed the phraseological units to describe the moral and psychological characteristics of the person in U. Samchuk novel “Volyn” and are determined their functional and stylistic features.

Keywords: *phraseologism, phraseological unit, a work of art, individual style of the writer, stylistic features, semantics.*